

вата лекция на Пърс в Харвардския университет „логика на науката“ е изнесена през 1865 г.) В познавателен аспект най-често за предшественик се сочи английският философ Джон Лок, който през 1690 г. преоткрива термина „семиотика“, използван още от стоиците, определяйки с него една дисциплина, тъждествена на логиката, чиято задача е да изучава природата на знаците, начините за разбирането на нещата и пренасянето на знания за тях. Споменава се приносът и на други философи като Хобс, Юм, Бъркли, Лайбниц, а понякога се отива малко по-назад към „Общата граматика“ от Пор Роял.

Когато обаче апелира за едно истинско научно изследване на възможните варианти на знаците и на правилата, които ги управляват, един от най-големите (във всеки случай, от най-известните) днес семиотици — Умберто Еко, настоява за връщане до пред-Сократовата епоха, където е ставало дума за същността на природните знаци и божествените послания. Според него още Хипократ се занимава с интерпретацията на симптомите, а софистите са имали критическо съзнание за властта на езика. Заедно с повечето семиотици Еко намира близко родство на семиотиката и с Платон, опирайки се по-специално на диалога „Кратил“, в който се допуска, че имената на предметите са резултат на договореност, теза, която се оспорва от друга, настояваща, че те са правилни по природа, а и двете се отхвърлят от трета — на самия Платон. След Платон, „Поетика“ и „Реторика“ на Аристотел могат да бъдат цитирани компактно като изучаващи природата на драматичното, метафоричните замествания, дискурсивния анализ и правилата на речта. Силата на доводите на Еко нараства с приближаването към средновековието, за да завърши (или да започне) с краткия извод (предпоставка), направен от него пред II конгрес по семиотика във Виена през 1979 г.: „Накратко, цялата история на философията може да бъде пренаписана в семиотична перспектива.“²

Ето защо семиотиката стои найстина добре в най-трудностите на депа на библиотеките заедно с имената, от които започва всяко хуманитарно образование. Но тя може и приветливо да се усмихне от страниците на последния брой на някое илюстрирано списание, примерно от ... отдела за мода или от този с кулинарните рецепти, да не говорим за рекламните съобщения.

2. ПРЕХОДНИЦИ. СТРУКТУРАЛИЗЪМ И СЕМИОТИКА

Каквото е Норберт Винер за кибернетиката или Фройд за психоанализата, това е Фердинанд де Сосюр за семиотиката, „баща“, основоположник, авторитет. И това, след като е създал само *проект* за една бъдеща „обща теория за знаците“ и няколко термина, които се използват само при най-примитивни операции в съвременната семиотика. Впрочем, в съдбата на големите автори и техните творби има нещо общо. Хората с по-голяма охота се вглеждат в онова, което те не са направили, отколкото в действителните им приноси, може би защото укори се отправят към техните статуи, не към самите тях. Още през 1923 г. Огдън и Ричардс, макар и явно смесвайки различни страни от готовността на Сосюр за създаване на семиотична теория и приносите му в областта на езикознанието, изказват съмнение във възможността от научно верифициране на незавършената теория. Други учени, между които Блумфийлд, Хокет, Уелс, Чомски, признавайки заслугите му, в същото време не съвсем коректно противопоставят Сосюровия „проект“ на развитата от Пърс семиотична теория. И най-последно, съществуват, макар и като изключения, съвременни автори, които подценяват достиженията на Сосюр (М. Бензе, Е. Валтер)³. Паралелно

² Досега са се състояли четири конгреса по семиотика; първият — в Милано през 1974 г.; вторият — във Виена в 1979; третият в Палермо в 1984, четвъртият — в Барселона и Перпинян през 1989 (последният — с българско участие).

³ W a l t h e r, E. Allgemeine Zeichenlehre. Stuttgart, 1974; B e n s e, M. Vermittlung der Realitäten. Baden-Baden, 1976.

с това истински ренесанс тази теория изживява от средата на 70-те години, когато чрез различни нови трактовки на прочутия „Курс по обща лингвистика“ се издига тезата, че иденте там са първа стъпка към една структурална методология, засягаща оригиналната Сосюрова обща лингвистика. Тук важен е приносът на новите критични изследвания и издания на „Курса“ от автори като Л. Йегер, К. Щетер и особено Р. Енгле. Интересно е, че този ренесанс започва с опита да се реконструират точните мисли на Сосюр от курса, които, както е известно, не са били изложени писмено от него. При това опитът се опира на „ключовите точки“, които според изследователите са били изопачени от различните издатели, един подход, наречен „прагмалингвистичен“. Интересът се поддържа и от това, че такъв способ служи по същество на „чужда идеология“, непривична за самия Сосюр. Прагматичната лингвистика се занимава с изучаване на употребата на знаците—нещо, което е в контраст със Сосюровия структурализъм, в който езикът се разглежда независимо от своята употреба. Така или иначе новата рецепция на Сосюр засяга лингвистиката и философията на езика, но не и общата семиотика, а самият метод се схваща като твърде радикален.

Някои от понятията, тръгващи от Сосюр са придобили почти митична известност, оспорваща тази на самия автор. Най-известно е като че ли „структурализъм“. Употребата му включва диапазон, който покрива както философски смисъл, етикетиращ едва ли не цялото движение на модерната лингвистика, така и метод, пренесен първо от Клод Леви-Строс в друга културна символика. Вещност тези граници назовават и двете крайни значения, структурализъм равно на модерна лингвистика, и структурализъм като прилагателно, структурален е моделът, който Леви-Строс използва, за да формулира закони от антропологията. Във функция на термин думата започва да се употребява около началото на века в т. нар. функционална психология. Разпространението му се дължи най-вече на Пражката структуралистична школа, на учени като Якобсон и Трубецкой. Школата е силно повлияна от „гецалтпсихологията“, което обяснява и заемането на думата от тази област. През 1938 г. излиза първи брой на създаденото от Йелмслев списание „Acta Linguistica“ в Копенхаген. Първата статия там е от датския учен Виго Брьондал и носи заглавие „структурална лингвистика“⁴. В Америка разпространението на течението се свързва с имената на Леонард Блумфийлд и Едуард Сепир.

Модерната лингвистика е наречена структурална според гледната точка на Сосюр за езика като съставен от структури. Йелмслев определя „структура“ като „автономна цялост“ (единица) на вътрешни зависимости, дефиниция, която приема и Барт. Заедно с вече споменатия метод на Леви-Строс тази употреба характеризира външния, атрибутивен смисъл на понятието, а пренасянето ѝ като перспектива в изследвания на други знакови системи се означава като „структурализъм“. Днес този термин е във от мода поради силното разслояване на интересите на изследователите към различни клонове от лингвистиката. Ранните структуралисти се насочват предимно към фонологията, но днес по-силното ударение пада върху семантиката (изследването на значението на думите и техните комбинации), синтактиката (изследването на единиците, образувани при комбинирането на думите в изречения) и прагматиката (занимаваща се с употребата и ефектите на знаците). От тези основни разклонения са се нароили нови, някои от които дори са изгубили прякото си родство с тях.

Терминът „семиология“ се появява при Сосюр около 1893—1894 г. в едно негово писмо до приятеля и приемника му в Париж Мейе (Meillet), където той споделя намерението си да напише книга, с която да обнови цялата лингвистична терминология⁵. По това време Сосюр е вече професор в Женева след четиригодишно следване

⁴ Интересно е да се отбележи, че от книгата на този автор, Барт заема идеята за „нудевата степен“, която използва десетина години по-късно в „Елементи на семиологията“ (Bronckal, Viggo. Essais de linguistique générale, Copenhagen, Munksgaard, 1943).

⁵ Вещност изглежда, че малко преди Сосюр термина „семиология“ е употребил шведският лингвист Адолф Норийн, макар и случайно, в своя статия още от 1888 година. (Noreen, Adolf Gotthard. Om sprakrikthet. Uppsala, 1988).

в Лайпциг, защитен докторат (на 23 годишна възраст, през 1880 г.) и няколко години преподаване в Париж. Следва период на все по-редки изяви, което се обяснява с нарастващ перфекционизъм. От 1907 г. в продължение на три години той четє своя прочут „Курс по обща лингвистика“, издаден по-късно от негови студенти на основата на водени от тях бележки. В първия курс (от 15 януари до 3 юли 1907) Сосюр обръща внимание на субективния и обективния анализ на езика и на психологията на речевите актове. Във втория (ноември 1908 — юни 1909) дефинира основните термини от общата лингвистика — система, идентичност, стойност, синхрония и диахрония. В третия курс (от 29 октомври 1910 до 4 юли 1911) обобщава аналитичния материал от първия с теоретичните концепции от втория, илюстрирайки своите идеи с конкретни примери от различни езици⁶.

Един от най-важните изводи от този курс е направеното разграничение между езикознание и семиология. То засяга дефинирането на езика като система от знаци, която изразява представи (идеи) и е сравнима със системата на писане, азбуката на глухонемите, символните ритуали, военните сигнали и т. н. Езикознанието е само част от общата наука за знаците (семиологията); законите открити от семиологията са приложими към езика.

3. ГЕНЕРАЛИЗАЦИИ. РАЗПАДАНЕТО НА ЗНАКА

Точното определение на отношението между лингвистиката и „науката, която изследва живота на знаците в обществото“ е най-често цитирано и изопачавано понякога съзнателно. Така в „Елементи на семиологията“ Барт направо я обръща наопаки, заявявайки, че семиологията е част от лингвистиката, една „недобросъвестност“ с изключително плодотворни резултати. Тази тенденция — да се редуцира семиологията до лингвистиката, се основава на един друг цитат от курса на Сосюр: „Знаците, които са напълно произволни отразяват по-добре от другите идеала на семиотичния процес, затова езикът, най-общата и универсална от всички системи за изразяване е също така най-характерен, в този смисъл лингвистиката може да стане общ образец за всички клонове от семиологията, въпреки че езикът е само част от семиологичната система.“⁷ Много са споровете, дали това е спорадичен цитат, в повечето студентски тетрадки се набляга върху уговорката, че това е само един от случаите. От духа на целия курс не е доказана тенденцията да се редуцира езикознанието до семиотиката.

Друго разтежение, но този път в обратна посока — към генерализиране на различни страни и централни понятия от семиологията, отбелязва преобладаването на логическото над лингвистичното тълкуване. Термините при Сосюр са органично изведени един от друг като серии от опозиции, което е свързано с изначално Хегеловата дихотомия, пронизваща курса. Първата и най-важна от тези опозиции е между език и реч. Сосюр започва с езиковата активност на живите същества, която им помага да правят разбираеми артикулираните звукове⁸. Въпросът е, кои са вътрешните закони, които оформят говоренето и разбирането, а отговорът е, че във всеки конкретен речев акт се самоизразява обстрактната система на езика. Тогаведна от най-важните задачи на езикознанието е изследването на вътрешните закони на езика като система. Тук вече подходите се разделят, като някои отиват към сравняване на езикови с етнологични, културни, исторически, политически, институционални и други феномени. Без да отрича плодотворността на подобни възможности,

⁶ Classics of Semiotics. Plenum Press, New York and London, 1987, p. 60-61.

⁷ Saussure, F. de, Course in general linguistics. London, 2d ed. Peter Owen, 1964, p. 68.

⁸ На български език ще различаваме в множествено число „звукове“ като фонични форми и „звучи“ като незапознати със значения шумове. (Кдето е възможно този принцип ще се прилага и за „знакове“ — езикови, и „знаци“ — извънлингвистични.)

Сосюр смята, че „езикът като система“ може да бъде описан и без такива „външни“ данни.

Но какво означава „езикът като система“? Преди всичко това е единство от абстрактния образ на езика и конкретното изразяване (чрез възможността за избор) при всеки отделен комуникативен акт. Това единство на абстрактно и конкретно позволява езикът да бъде наречен знакова система, откъдето знакът става всъщност езиковият знак. Това е твърде важно следствие, защото от него произтича характерният по-нататъшен статут на Сосюровата семиология — от една страна, признаването на знаковостта, от друга — нейната затвореност, положеност само в рамките на езика. Езиковият знак съществува в съзнанието на субекта като асоциация между образа на възприемаемите звукове (не „обективните“ звуци!) и понятията за нещата („идеите“, „представите“, не „обективните“ неща). Образът на езиковите звукове (означаващото, signifiant) и понятието (означаемото, signifié) съставят едно неделимо цяло като „двете страни на монета или на лист хартия“. Това цяло се нарича знак. Една основна особеност на означаващото и означаемото като части на знака е тяхната относителност (произволност). Тъкмо защото езикът е система, частите на знака и самият знак получават своята идентичност (стават значещи) само при съотнасянето им в рамките на такава система, чрез оразличаването им от други елементи в нея. Така е със звуковете, така е и с понятията, а знакът като цяло получава стойност (става значещ) само при сравняване с други знакове от системата, към която принадлежи.

* * *

Според Сосюр знакът е абсолютно немотивиран, няма никакво природно осънание звуковете от думата „дърво“ да се отнасят към предмета „дърво“, връзката е съвършено произволна. Тази произволност е в опозиция с „мотивираност“, а знак, притежаващ последната характеристика, Сосюр нарича „символ“.

В разбирането на Пърс, обратно, наличието на произволна връзка между означаващото и означаемото определя знака като символ.

Двойното описание на знака от Сосюр като единство на означаващо и означаемо включва само отношението (връзката) между тези два компонента, а не резултата от тази връзка и това, пред което тя стои или „се отнася“, т.е. предмета от извънезиковия свят. Разбира се, думите не само означават, но се и съотнасят, т.е. притежават референциална функция, но с нея Сосюр не се занимава. Предметите, нещата, качествата се „отнасят“ чрез своите знаци, те са референти на знаците и могат да бъдат абстрахиращи или въображаеми независимо от солидния си материален вид като дървото или коня в примерите на Сосюр. Качеството референциалност (отнасяне), се нарича денотация, термин, който заедно с противоположния му, конотация, както и „език-обект“ и „метаезик“ се използват от логичите Пърс, Фреге, Огдън и Ричардс.

Друга съществена черта на езика е неговата линейна и темпорална подреденост. По това той се отличава от всяка друга знакова система, където знаците могат да действат и симултанно. Отношенията между знаците в езика като линейна последователност са наречени от Сосюр „синтагматични“, за разлика от „асоциативните“ (замествания по близко значение). По-късно Якобсон ще използва тези отношения, представяйки ги като две оси (синтагматична и парадигматична), върху които разполага основните функции на езика.

С това се затваря кръгът от опозиции; започвайки с двойката език-реч, той преминава през характеризирането чрез външни и вътрешни аспекти. Вътрешните аспекти на езика се определят от единството на знака, основащо се на означаващо и означаемо. Идентичността (значението) на знака се осигурява чрез неговото място в структурата на системата. Абсолютната и относителната произволност се различават помежду си и на свой ред обуславят знака.

Линеарност и асоциативност определят класифицирането в синтагма и парадигма; и накрая, диахронните промени се противопоставят на синхронното описание като система, индивидуалния на социалния аспект на езика.

Трудният път на семиологията започва още преди нейното окончателно създаване. Генерализирането на отделни страни, неразбирането или изопачаването за разлика от други науки обаче невинаги води само до отрицателни резултати. Терминологичните недоразумения създават модели от понятия, които на своя ред разкриват нови проблеми зад себе си. Така например, ако някой възприеме идеята за знака, той трябва първо и преди всичко да приеме идеята за различаването между неговите два компонента, въпреки че има опити за радикално снемане на проблема от супермодерни теоретници като Ю. Кръстева и Дерида. За самия Сосюр означаващо и означаемо са само представи (абстракции) и знакът е двустранен като глава на Янус. Това от своя страна събужда въпроси за адекватността между понятията, като в този пункт Сосюровата теза е критикувана от Огдън и Ричардс, които се откъсват от тази строго лингвистична дефиниция.

Много от идеите на Сосюр са развити в неговия курс, но немалка част остават в етапа на „проекти“ (както, впрочем и цялата семиология). Разгръщането на основните концепции от съвременни учени може да се разглежда като довършване на тези проекти. Имено така, една от базисните идеи на Сосюр, че нищо не може да бъде класифицирано извън определена гледна точка води до неочаквани резултати. Според Луис Прието равнището (плана) на означаемите създава значение върху равнището на означаващите и във връзка с него, но на свой ред става равнище на означаващи в друга класификационна система, тъй като няма класификация без гледна точка. Ако равнището на означаемите е класифицирано вътре в себе си, тази класификация все пак трябва да завърши в някаква гледна точка, т.е. да бъде клас или част от друга класификационна система. Като ниво от означаващи в тази друга семиотична структура тя е класификационна система, която трябва да бъде разглеждана (логически) приоритетно на първата. Така всяко ниво от означаеми е класифицирано два пъти, веднъж като означаемо на означаващо, което конституира перспективата на класификацията, и веднъж като означаващо на друго означаемо, което на свой ред създава собствена перспектива върху него. Това ниво на означаемо в следващата семиотична структура е отново ниво на означаващи в друга семиотична структура и т. н., докато веригата от семиотични структури завърши в субектното конституиране на собствена семиотична система. С това концепцията на Прието намеква, че и Сосюровата традиция използва идеята за интерпретант⁹. Субективният интерпретант според Прието е детерминиран от обществото. Последният източник на интерпретация при това е винаги обществото с неговата практика, която обуславя гледната точка на индивида. В Сосюровата традиция позицията на субекта се носи от интерпретанта.

Друго плодотворно генерализиране извършва Роман Якобсон. Определяйки парадигматичната и синтагматичната като двете най-важни опозиции в езика, той ги представя като вертикална и хоризонтална ос. Поетичната функция е еквивалентно проектиране на елементи от оста на селекцията (комбинацията) в оста на композицията (съчетанието). Това би трябвало да служи като универсален критерий за разпознаване на поетическата функция, който може да бъде намерен на всички ези-

⁹ Prieto, L. J. Messages et signaux. Paris, 1966; Prieto, L. J. „La sémiologie“. Paris, Gallimard, 1968; Prieto, L. J. Pertinence et pratique. Paris, Ed. de Minuit, 1976.

кови нива — от звуковете и ритъма до синтаксиса и значението. Това, което е асоциативно намерено в оста на подбора се проектира по съседство в оста на композицията. Едно друго обобщение гласи, че паралелизът в плана на израза клони към (внушнее на) паралелизъм в съдържанието.

По-нататък поетическата функция е интегрирана между останалите функции на езика в модела на комуникацията, разработен също от Якобсон (като тук непременно трябва да се изтъкне заслугата в построяването на подобен, по-опростен модел от неговия предшественик Карл Бюлер). Якобсон изброява 6 основни фактора на комуникацията с принадлежащите им функции. Факторите са: „говорещ“ (или „отправител“, „адресант“); „съобщение“ (послание); „възприемател“ („адресат“, „получател“); „контекст“; код; контакт. От всеки от тези фактори произтича езикова функция, но съобщението не ползва всяка от тях, а когато действат няколко, те образуват йерархия. Ориентацията към контекста създава *референциалната* (още, денотативна или когнитивна) функция; към говорещия — *експресивна* (емотивна), която е характерна например за вербалното общуване. Насочената към възприемателя функция се нарича *конативна*, тя се стреми към събуждане на различни ефекти у него чрез най-разнообразни средства — вокални, музикални, визуални и т. н., например съвременната реклама. Някои съобщения, изглежда че предават информация, но в действителност целят само поддържането на контакта; типичен пример тук са кратките разговори за времето, такава функция Якобсон нарича *фатична*¹⁰. Когато двама участници в диалога решат да проверят дали използват един и също код, те прибягват до помощта на *металингвистичната* функция и накрая, ако ударението в съобщението е насочено към самото него, това е проява на *поетическата* функция¹¹.

В своите работи по поезика Якобсон актуализира Пърсовите тихотомии, приемайки идеята за интерпретант. Важно е да се отбележи тънката критика, която той отправя към тези трихотомии. Според Якобсон най-важната от тях, разделението на знаковете на индекси, иконични и символи, всъщност се основава на две дихотомии. Първата, това е противопоставянето по съседство и по сходство (асоциативност). Индексното отношение между означаващо и означаемо се гради върху едно *фактическо*, съществуващо в природата подобие. Типичен пример за индекс е посочването с пръст на определен предмет. Докато иконическото отношение между означаващо и означаемо според Пърс се дължи на простата общност върху някакво свойство, т. е. на *относително* сходство, разбираемо от този, който интерпретира знака, например картина, в която зрителят разпознава известен нему пейзаж. Що се отнася до третия клас знакове, следвайки Пърс, Якобсон приема те да се означават с термина символ, например лингвистичен знак, който няма никакво фактическо сходство с назовавания предмет¹².

От Якобсон тръгва също така прилагането на лингвистичен критерий към музиката, киното, фолклора, някои клонове на медицината (изследването на афазията), и т. н. Плодотворна се оказва и психологическата идея за нарушеното очакване, развита от Лотман в тезата за деавтоматизация на възприемането и за необходимостта от сравнително изучаване на семиотичните системи. Във връзка с необходимостта да се опише системата на шиферите Якобсон допринася за изследване на понятието „код“ както в самостоятелна употреба, така и в бинарната опозиция код — събще-

¹⁰ Този термин (фатична) Якобсон заема от антрополога Б. Малиновски, който го употребява в своето приложение The Problem of Meaning in Primitive Languages към книгата на англичанинците Огдън и Ричардс The Meaning of Meaning, 1923.

¹¹ Разсъжденията на Якобсон за „поетическата функция“ на езика, както и за „литературността“ могат да бъдат прочетени в статиите „Лингвистика и поезика“ в сб. „Структурализъм „за“ и „против“, М., 1975, на англ. ез. в сб. „Style in Language“, М. I. T. Press, 1960 (Linguistics and Poetics), също в „Новейшая русская поэзия“ (1921), в: Я к о б с о н, Р о м а н. Работы по поэтике. М., Прогресс, 1987.

¹² Якобсон, Роман. Язык в отношении к другим системам коммуникации. — В: Избранные работы. М., Прогресс, 1985, с. 322.

ние. Но, разбира се, основният принос на Якобсон е в новия подход към изучаване на звуковете не сами за себе си, а от гледна точка на техните функции, като под „функция“ най-общо се разбира сборът от значения. Понякога Пражката структуралистична школа се нарича още „функционалистична“.

4. КЛАСИФИКАЦИИ. . .

Отношенията между семнология и езикознание, както и основните концепции от областта езикознание могат да бъдат подлагани на различни операции, включително транцендентирание или редуциране, а понякога и на двете заедно, при което онитът може да е само частично успешен. От друга страна, тази успешна част може да се окаже така плодотворна, че развитието ѝ при някои автори да тласне напред цялата семиотика. Приблизително такъв е случаят с датския учен Луи Йелмслев, когото Косеру сравнява с Хумболд.

Неговият теоретичен възглед започва развитието си от идеята, че всички знакови системи са формално изоморфни (подобни). Това приемане се основава на предположението, че общата теория на езика, конструирана съгласно формалния модел на естествените езици, е приложима към всички знакови системи. Такова заключение води до игнориране на разликата между лингвистика и семнология и обикновено завършва като панлингвистика — редуциране на всички знакови системи до тази на езика. (Обратният пример за генерализиране на знаковостта до обобщаващ модел за всички културни системи започва с вече споменатото обръщане на Сосюрота дефиниция от Барт, въздейства при У. Еко и завършва с пансемиотизма на Лотман, обявил човешкото пространство за единна сфера на знаците, семносфера.)

Йелмслев дефинира езика като йерархична система, която може да бъде разделена и класифицирана на множество нива в една релационна структура. Това е вярно и следва точно Сосюрото определение на езика. Бедата е там, че всички йерархични системи могат да бъдат определени по този начин, т. е. дефиницията е толкова абстрактна, че губи от очи обекта, към който се отнася. Така например, ако „естествените езици“ са системи, в които всички други езици (като също са знакови системи) могат да бъдат преведени (трансформирани), тъй като са конструирани по езикови модели, то от това следва, че единствено в естествените езици може да бъде пораздено значение. От което пък е видно как парадоксът на преувеличението завършва в едностраничността на заключението.

Най-важното от семиотична гледна точка решение, което дава Йелмслев, е това за разграничението между плана на израза и плана на съдържанието в езика, които възникват паралелно с понятията за означаващо и означаемо. Интересно е да се отбележи, че това предложение на Йелмслев е силно развито от Тартуската школа и особено от Лотман. Следвайки предположението на Сосюр, който приема, че комбинацията от езикови звукове и понятия е „чиста форма“, а не (оформена) субстанция, Йелмслев разделя по-нататък плана на израза и плана на съдържанието на (чиста) форма и (оформена) субстанция¹³. Това разделение Йелмслев използва, за да опише наречените от него деиотативни и коиотативни езици, както и за да се опита да дефинира понятието „метасемиотика“, което Барт по-късно също използва.

Въпреки че нарича новото учение „структурална лингвистика“ или „именентна лингвистика“, за да го отлечи от традиционното езикознание, Йелмслев му дава още едно име, под което то става широко известно — „гloseматика“. Строго погледнато, гloseматиката не е изцяло лингвистична наука, тя не е наука за езиците или само за естествените езици, това е по-скоро наука за знаците, за общите семиотични структури. В смисъла на Йелмслев езикът е дефиниран като гloseматичен обект, което е пълен

¹³ Hjelmslev, L. Linguistique structurale. — Un Essai linguistique, Paris, 1971 (Особеният труд на Йелмслев е: Prolegomena to a Theory of Language, Madison, Wisconsin, 1963) (първо издание, 1945).

синоним на „знакова система“, а е наречена от Йелмслев „семиотика“. Следвайки Сосюр, Йелмслев също смята, че обект на лингвистиката не е речта, а езикът. Този език-обект е дефиниран твърде прецизно и подробно: „Ако речта е проява на езика, тогава езикът на свой ред е манифестация на типологическия клас, към който принадлежи, и в последна сметка — проява на този особен клас от класове, който е езикът вобщо (the langue) . . . родът език е актуалния обект на структуралната лингвистика. Отделният език (a particular langue) е подчинен на типа, а типът е подчинен на рода . . . изследванията върху всеки отделен език трябва да бъдат основани на структурата на типа или на рода език, или трябва да се стремят да хвърлят светлина върху тези родове.“¹⁴ Получава се една последователност отделен език—тип (клас)—род (клас от класове), от която става ясно, че „езикът“ е нещо много по-обхватно от структурата на един исторически език. Но абстракциите не свършват дотук (до рода език). Те се простират по-нататък до език като структура (или клас) на всички знакови системи. Трите нива на абстракция на езика са само *специален* случай от *общия* език. Поредицата „отделен език—тип—род“, изучавана от структуралната лингвистика, Йелмслев смята, че трябва да продължи като една типологическа йерархия, която може да свърши само в точката, където се стига до общ принцип на семиологичната структура. Опирайки се на Сосюр, Йелмслев приема, че теорията предлага само една възможна проява на езика, а би трябвало езикът да се разбира в най-широк смисъл, като обхващащ всяка знакова система, организирана като трансформативна структура (вж. фиг. 1)¹⁵. Това разделение съответства на друго известно класифициране, направено от Йелмслев: „схема“ (абстрактната идея за езика); „норма“ (езикът като система, това е Сосюровият „език“) и „употреба“ (Сосюровата „реч“).

Излиза, че според Йелмслев централната идея на глосематиката (генерализирането на езиковостта над всяка теория), всъщност представя изпълнението на Сосюровия проект. В действителност за Сосюр езикът наистина е знакова система, но само една между многото, а лингвистиката е поле за изследване в границите на предложената наука семиология.

* * *

Нещо може да бъде наречено знак, само ако в него е възможно различаване между означаващо и означаемо. Йелмслев предлага „израз“ и „съдържание“ да се раз-

¹⁴ Classics of Semiotics. Plenum Press, New York, 1987, p. 90.
¹⁵ Ibid, p. 91.

5. РАЗЦВЕТ: АТРАКТИВНОСТ, ПЪРГАВИНА

От Йелмслев Барт заема концепцията за денотация, конотация и метасемиотика¹⁶. Той заменя термина на Йелмслев „метасемиотика“ с „метаезик“. За Барт конотацията е „тоналността“ на текста, маниерът, в който той е скроен. В последна сметка означаващото на „конотативния знак“ е „фрагмент от една идеология“, означаващото на свой ред е „реторика“, а двете заедно се завръщат в системата чрез метаезика. И тук една основна грешка е повторена — не се прави разлика между комуникация и сигнификация (означаване, значение), по-точно, подменят се подходите на първата с резултатите на втората. Така за Барт всичко, което притежава значение, е знак, а всяка група от знаци е система независимо от това, дали е предназначена за общуване или не, нито дали знаците са пригодени да предават значение, или правилата, които ги управляват, са установени, имат повтораемост и т. н. Както за Йелмслев, така и за Барт всяка знакова система е език. По такъв начин цялата обществена практика внезапно се превръща в език, при това принадлежащ към семиологията. Така става и прословутото „обръщане“ на семиологията в . . . инструмент на лингвистиката. В „Елементи на семиологията“ Барт направо заявява, че семиологията е част от лингвистиката. Едно от следствията е, че това, което за Сосюр е символ, за Барт е индекс, но вече не само като част от литературната семиология, а като характеризиращ различни социални феномени — стила на приготвяне на храна или линията в облеклото, дизайна на автомобила, архитектурата и т. н. Дори когато разглежда специфични комуникативни процеси като фотографията и киното, Барт не се интересува от чисто семиологичните значения на тези медии като знакови системи, а от обществените явления, стоящи зад знаковете. Разбира се, семиологичните обекти могат да бъдат интерпретирани и като индекси, произтичащи от социални обусловености, но именно в ролята на *показващи, назоваващи* тези явления, а не направо като комуникативни същности. Според сполучливия израз на Мартин Крампен това, което Барт създава, е „някакъв вид симптоматология на една социална психопатология“¹⁷. Начинът на приготвяне на храна става изведнъж „език на менюто“ или „реторика на менюто“, но дали пържените картофи или телешката пържола се явяват актуално и повторяемо съобщение?

Но както и при други големи теоретици добре проведеното преувеличение води до плодотворно заблуджение (нещо от рода на онези „грешки“, които според Пол дьо Ман налучкват пътя към истински значимите открития)¹⁸. Така към края на кариерата си Барт стига до извода, че е назряла необходимостта да се снесе сосюровското разделение между език и реч. Разбира се, това е направено и с цел да се избегне незаसेгатия от Сосюр въпрос за референта. За да постигне това, още в „Елементите . . .“ Барт преформулира известната от стонците аналитична триада, която разпознава предмета във „въображаема представа“, „реален обект“ и „изговаряне“ (името на предмета). Новото определение характеризира означаващото като „сумата от означаемите“, под което Барт разбира единството от означаващо, означаемо и стойност. Барт преценява, че концепцията за стойността на знака поради своя икономически произход ще позволи да се „депсихологизира лингвистиката“.

Още в своето първо структуралистично есе „Въображението на знака“, следвайки Сосюр, Барт дефинира знака като „три типа от отношения“, едно вътрешно, което съединява означаващо и означаемо, и две външни. От последните две първото е конститутивно и важно за всеки знак, един организиращ резервоар или „памет за форми“, които се различават само по най-малки признаци, но достатъчни да променят значението (вътре) в една определена система. Например червеното, жълтото и зеленото образуват такава система в кода на пътните знаци. Този план на отношения се нарича парадигматичен, а самите отношения — парадигматични. Във втория план на взан-

¹⁶ Става дума за основното научно съчинение на Р. Барт „Елементи на семиологията“.

¹⁷ Classics of . . . , p. 81.

¹⁸ Man, Paul de. Blindness & Insight, Methuen & Co. Ltd. London, 2d. Ed. 1983.

моотношения знакът е поставен във връзка със своя „съсед“, не със своя „брат“. Това са знаците, които се предхождат или следват в едно изречение. В сентенцията „Номо homini lupus est“ (човек за човека е вълк) „човек“ е в отношение с „вълк“ и с „човек“.

Взета сериозно, семантиката веднага показала недостатъците на знаковата теория, където идеята за знака е водеща. Единството на означаващо и означаемо е несъмнено, но би трябвало да се разработи идеята за езика като дупланова структура, с план на израз и план на съдържанието (както предлага Йелмслев). Разликата с модела на Сосюр е, че няма пълна (едно към едно) кореспонденция между означаващо и означаемо, така че връзката между двата плана не е непременно една и съща, *неизменна*. Барт, а по-късно и Греймас възприемат предложението на Йелмслев във всеки план на знака да се различават две допълнителни нива — на формата и субстанцията.

Семантиката е основният възел на недоразуменията всеки път, когато се разглежда като аспект на лингвистиката. Отсъствието ѝ в Сосюровата лингвистика е най-критикуемата точка, която води до раздвоение между двете главни лингвистични школи и техните последователи — структуралната, базирана в Прага и Париж, и глосематичната — в Копенхаген. Последната определя лингвистичните единици само чрез техните различия, относителност, негативни „стойности“, първата настоява, че единиците не са само това, което другите единици не са, но имат и някакви позитивни признаци.

Диакритичният, различителният характер на езиковите единици служи добре при изследване на неезикови явления, поради което силно се преувеличава и идеализира системният характер на езика. В действителност стриктното придържане към една граматика без семантика става очевидно невъзможно, когато предмет на изследване не са фонологичните единици. Акцентирането само върху двоичността на знака води до отричане на явления от други аспекти на езика, имащи решаваща роля в изкуството като експресивност, излизане, елизия, и т. н. Освен това полето на лингвистиката може да бъде радикално променено и надхвърлено, ако някой реши да включи не само това, което езикът е, но и това, което би могъл да бъде.

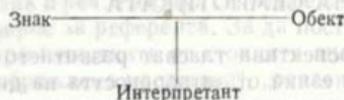
6. ДРУГИЯТ КЛОН НА СЕМИОТИКАТА

Тъкмо към такава перспектива гласват развитието американците Ч. Пърс и Ч. Морис, освобождавайки езика от затвореността на дихотомните опозиции и давайки на учения инструментариум за боравене и в другата част от опозицията — в речта. Всеки знак притежава не само означаемо, но и интерпретант. Означаемото се състои от такива същности, които един обект трябва да притежава, за да може да бъде означен (денотиран) от знака. Интерпретантът е поредица от поведенчески нагласи, с които възприемателят трябва да влезе във връзка, за да разбере знака. В знаковопораждането, провокирано от сигнали или от незначителни жестове, отправителят може и да не предизвика ефекта на интерпретацията у получателя. Същественото е контекстът на активността у самия възприемател. Например лонното изследване на следи може да снабди възприемателя с ключ за това, какви мерки да предприеме срещу отправителя, независимо какъв е той. Това са някои от стратегите на бихевиористичното описание на знака в учението на Морис.

Още в първото публикувано есе на Ч. Пърс от 1876 г. „За нов опис на категориите“ (On a new list of Categories) става ясна основната му цел — да се предефинира и реконструира логиката като една теория на знаците. С ясност и строга последователност, все още наричайки знака в своите анализи „символ“, той постулира схва-

пането, че символът е представяне, което стои зад (или „означава“, stands for) нещо (означаемото), но също така, което стои (в отношение) към нещо спрямо своя интерпретант и че при това самият знак е носител на информация. Обоснована е и концепцията, че представянето на знака към обекта може да бъде различно, което заляга в по-късната класификация на знаковете — като индекси, иконични и символи. С това е поставено началото на прословутата трихотомия (поне толкова прочута, колкото дихотомията на Сосюр), върху чиито принципи се изграждат всички следващи класификации. В началото това е само триадата „предмет“, „представяне“ и „форма“, като „форма“ е отношението, в което представянето означава. Пърс си измисля един термин (Representamen), пълен синоним на означаващо, който съдържа в корена си препратки към много широк спектър от значения, като „представяне“, „означаване“, „символизиране“ и т. н.¹⁹ За Пърс „представянето“ (=що) е всичко, което можем да знаем, предметите и формите са само знания чрез представянията. По-нататък той смята, че целият списък на категориите, известен от Аристотел и Кант с техните съответно 10 и 12 вида, би могъл да се обхване в нов, само от три: Качество, Отношение, Представяне. С помощта на тези категории той различава: 1. Три типа на представяне (видове знаци): иконични, индекси и символи; 2. Нова класификационна система спрямо традиционната: формална граматика, логика и формална реторика; 3. Типове символи, които се прилагат към тези три науки: термини, изказвания и следствия; 4. Три вида логически операции: дедукция, хипотеза, индукция.

Размислите на Пърс за знака започват с най-известното семиотично определение, което е сякаш самоочевидно в своята яснота: знакът е нещо, което стои за нещо друго (или означава нещо друго) и се разбира от някого (или има значение за някого). Това определение е подложено на безкрайни и все по-детайлизирани уточнения, така че често цялата теория на Пърс изглежда като разработка на неговата единствена дефиниция за знака. Въвеждането на понятието „интерпретант“ дава възможност да се говори за знакопораждането като безкраен процес, а в едно непубликувано приживе съчинение Пърс успява максимално да опрости нещата, представяйки в едно двете си основни хрумвания²⁰. Знакът е една Първичност, която стои в триадично отношение с една Вторичност, наречена негов обект, така че да е в състояние да определя една Третичност, наречена негов интерпретант, и да създаде същите триадични отношения към един следващ обект от друга триада. Графичното изображение на основното определение на Пърс има следния вид: (фиг. 2).

На мястото на тези три компонента могат да стоят „Първичност“, „Вторичност“, „Третичност“, но Пърс не смята, че Първичност е синоним на знак, а Вторичност — на обект. Лесно е да се сбърка в този случай, защото интерпретантите фактически винаги са само „Третичност“. Но тук авторът дефинира най-простия възможен знак (т. н. квалификатор). В тази дефиниция той твърди, че интерпретантът трябва да засяга втора триадична връзка, в която отношението „знак—обект“ от първата триада на свой ред става обект на интерпретант от втората.

¹⁹ В руския превод на част от работата на Пърс („Елементи логики. . .“) терминът не е преведен, а само транскрибиран на кирилица, Вж. сб. Семиотика. М., 1983.

²⁰ Syllabus (писано ок. 1902).

И така, аспектите на знака са три: самият знак, знакът в отношение към своя обект и знакът в отношение към своя интерпретант. От тези аспекти (елементи) на знака се изграждат три трихотомии, определящи знаците от различни страни и класифициращи ги в стройна система. Първата трихотомия произхожда от характера на знака като такъв и дели знаците на три вида: 1. „качествен знак“ (Qualisign), 2. „единичен знак“ (Sinsign, от английски, single, единичен), 3. „общ знак“ (Legisign от английски, legal, законен)²¹. Според съветския учен Ю. К. Мелъвиль например „зелената светлина“ (на светофара) е качествен знак, но всъщност не зеленият цвят сам по себе си е знак, а именно определената светлина на дадения светофар, което е „единичен знак“. Но и зеленият цвят на *този* светофар се възприема като знак само благодарение на една обща договореност („закон“), в съответствие с която зеленият цвят по пътищата означава „премини“ и тази договореност е „общ знак“ (Legisign)²². Големият резултат от тази първа трихотомия е в доказателството, че по своята природа знакът трябва да се възприема винаги в отделни обекти (предмети, събития), притежаващи различни качества. По такъв начин „качествените“ и „единичните“ знаци не са самостоятелни типове, а различни и взаимосвързани аспекти на знака, които могат да бъдат изучавани от гледна точка на съчетаването в него на всеобщото, единичното и особеното. Тези разсъждения внушават връзки с други подобни триади като християнската или някои антични.

Втората трихотомия е най-известна, това е делението на знаците на иконични, индексни и символи, в основата на тази класификация лежи различието в отношение то на знака към неговия обект.

Третата трихотомия разглежда знака в отношението му с интерпретанта, т. е. отнася се към интерпретирането на знака. Тя дели знака на рема, дицент, аргумент. Тази класификация кореспондира с една по-стара — на Термин, Изказване и Аргумент, а в новата си модификация е призната да служи на общата знакова теория. Всеки знак, който не е нито истинен, нито фалшив, е „рема“, например всяка отделна дума; „дицент“ (или двоен знак) е знак с два равностойни компонента, които могат да не влизат в отношения на субект и предикат, но могат да бъдат трансформирани в изказване, например „бяло и черно“, „Каин уби Авел“. „Аргумент“ е знак, чиято рационална необходимост трябва да бъде конвенционално обосновавана.

Въз основа на тези триади и по-нататък чрез комбинации се отделят други класове от знаци, също така обединени от отношения към знаковия, обектния или интерпретантния аспект. Двете най-важни отношения са към обекта и интерпретанта. На свой ред обобщението на триадите в един анализ, направен от самия Пърс, гласи: *знакът* е единство (едио) от три неща — качествен знак, единичен знак, общ знак; той се отнася към своя обект по един от трите начина — като иконичен, индекс или символ; той има един интерпретант, който представя знака като знак на възможност, на факта или на разума, т. е. като рема, дицент, аргумент²³.

Три фактора допринасят за функционирането на знака — самият знак, неговия обект и интерпретантът. Интерпретантът е това, което знакът събужда в съзнанието на един интерпретатор или чрез което импулсира у него някакво чувство, действие, или нов знак. Отделната *представа*, която човек има в главата си, например за самолет е интерпретант за реалния самолет (тъй като може да има много различни представи), а самият човек е интерпретатор. Има различни интерпретанти, както има

²¹ На руски език преводите гласят „квалификатор“, „сингулатор“, „класификатор“. — В: Беливский, Э. Общая лингвистика. М., Прогресс, 1974, с. 70.

²² Мелъвиль, Ю. К. Чарлз Пърс и прагматизм. М., 1968, с. 181—182.

²³ Sheriff, John K., Charles, S. Peirce and the Semiotics of Literature, p. 58. — In: Semiotic Themes, Ed. by Richard, T. de George, Lawrence: University of Kansas Publications, 1981.

различни обекти. Съществува основно разделяне между „непосредствен обект“ (immediate object) и „динамичен“, подвижен обект (dynamic object). „Непосредствен“ е обектът, който представя *знака сам по себе си*, чието съществуване следователно е изцяло зависимо от представянето му в знака. „Динамичен“ е *обектът сам по себе си*, независим от каквото и да е представяне, но който все пак се отнася към знака като негова репрезентация. Иначе казано, непосредственият обект е обектът, който се представя от знака, докато динамичен е този, който сам произвежда знаци. По отношение на интерпретанта трябва да се правят разлики между: 1. *непосредствен интерпретант*, това е интерпретантът, който манифестира себе си при точното разбиране (разчитане) на знака, т.е. онова, което се нарича „значение на знака“ (Meaning of the sign); 2. *динамичен интерпретант*, който е актуалният ефект на знака, реакцията, която той събужда; 3. *крайният интерпретант* — това е ефектът, който знакът би имал при всяко осъзнаване (разбиране), ако обстоятелствата биха позволили той да изяви пълния си потенциал. С други думи, финалният интерпретант е интерпретативният резултат, до който всеки интерпретатор трябва да стигне, ако знакът е изследван адекватно. Непосредственият интерпретант възниква от факта, че всеки знак има своя собствена форма на интерпретация (интерпретируемост), преди да има собствен интерпретант. Динамичният интерпретант е това, което е доказано за всеки акт на интерпретация и е различно за всеки друг такъв акт. Непосредственият интерпретант е една абстракция, съществуваща като поредица от възможности, динамичният интерпретант е отделното актуално събитие, а финалният интерпретант е този, към който клони актуалният процес на интерпретацията. Проблемът на интерпретацията е тъждествен на този за природата на знака.

Така доктрината на Пърс за категориите може още веднъж да бъде преформулирана в неговата обща дефиниция за знака като нещо, което стои в отношение спрямо нещо (обекта) и се отнася към нещо друго (интерпретанта). Достатъчно условие за нещо да функционира като знак е то да влезе в очертаните триадични отношения и така да означава нещо друго, като това означаване придобие значение, което е разбираемо от нещо следващо, от едно разбиране. При това невъзможно е да се говори за чиста „Първичност“ и „Вторичност“, респективно за качествен знак или единичен знак. Те не могат да бъдат лингвистични знаци. Нито един знак не може да бъде дума (написана или изговорена), докато не влезе в триадата на „Третичното“. Първичното трябва да влезе в три трансформации (или генерации) преди да стане възможно да бъде представено чрез дума. Способността за разбиране предпоставя наличието на конвенции, които от своя страна също изискват повтораемост на знака, както и възможност (от негова страна) да бъде мислен и изучаван. Още по-нататък съществуването на знака предполага, че той винаги ще е свързан с материал, с някакво възприемаемо средство, за да бъде обект на сетивно възприятие. Концепцията за знака открива факта, че знакът никога не съществува изолиран, без връзка с други знаци. Защото всеки знак (по дефиниция) трябва да е интерпретируем. Това от своя страна предполага наличието на друг знак. Този следващ знак е подобен на първия, само ако също отговаря на условията за интерпретируемост. И така, ad infinitum.

Триадичната концепция за отношенията между знаковите компоненти възбужда процес — така наречения *процес на означаване или знак пораждаване* (семиозис). За да може знакът да функционира като знак, той трябва да събужда реакции, които на свой ред са възможни само ако знакът е пренесен от трети елемент по такъв начин, че у възприемателя той наистина да представя своя обект. Третият елемент е интерпретантът, този компонент, който прави знака интерпретативна, конвенционална и социална същност.

Всички обекти са обекти на значението и няма нищо, което да е знак без значение, едно твърдение, което сякаш се самоотрича, става ключово в по-нататъшното развитие на семиотиката. За Пърс няма незначещи обекти. Оттук обобщенията набират огромна сила, например цялото мислене е мислене на знаци. Подповърхностната идея е, че не може да се обновава познанието по интуитивен път, тъй като цялото познание е обусловено от предишно познание. В такова твърдение няма нищо изненадващо, като се има предвид неопозитивистичният корен на семиотиката. Както за Джон Лок и Кант, така и за Хусерл и Хабермас това е меодологията на новия „чист разум“, която обаче в процеса на разбирането предлага такава игра на ума, която би задоволила и най-мистично настроения учен. Общо взето, Пърс малко говори за изкуството като знак, но от изказванията му е ясно, че то може да бъде както Първичност, така и Вторичност или Третичност. Литературата, която е неделима от езика, разбира се, е част от Третичното, т.е. символното, но тя създава интерпретант, който е в състояние да участва в Първичното, т.е. като рема. Във връзка с това Пърс казва, че, ако позволим на категориите да оформят нашите понятия за историята и за живота, „ще зебележим три типа хора“ — човек, който създава изкуство, практически човек, който се интересува от бизнес, и човек, обхванат от страстта да се учи. За първия тип най-важни са чувствата, той е очарован от възможното и ролята на възможното, ежедневието го интересува само доколкото би могло да бъде запълнено с поетични възможности. Той е архитипен интелект, който гледа на всекидневното като на естетически спектакъл, то го интересува само като проявление на нещо универсално или на някакъв закон. За такъв човек „природата е картина“.

Вторият тип човек е респектиран единствено от властта и се интересува от властта само доколкото тя се упражнява. Този човек търси единствено метода, и то метод да контролира себе си или своите подчинени обикновено, за да изпълняват по-добре неговите собствени желания.

Третият тип се състои от хора, за които нищо не изглежда по-достойно от разума. Доколкото един литературен критик притежава последната мотивация, той е учен, ако мотивът му е да публикува, да получава степени и т. н., той е тип бизнесмен.

Самите науки Пърс дели на „логи“ дисциплини като теология, биология, антропология, които се занимават с аргументи или теории, чинто интерпретанти е прието да се верифицират чрез „форма“, чрез характера им на знаци. Другите — „ик“ дисциплини, като логика, етика, физика или лингвистика се занимават с актуални отношения, техните интерпретанти ги опосредстват чрез „опита“. Сосюрвата идея за семиологията като „наука за знаците“ и Пърсовата за семиотиката като синоним на логиката потвърждават суфиксите, които носят. Може би най-важно от всички тези разсъждения е, че всички изкуства, включително литературата, са знаци на „качествените възможности“, чинто интерпретанти са определени по „инстинкт“ или по „убеждение“.

Днешният ренесанс на интереса към Пърсовата семиотика е съпроводен с множество сравнения с други автори, понякога много остроумни и сполучливи, направени сякаш от самия него. Ето още един пример: „Принципната разлика между семиотичната феноменология на Пърс и семиотичната лингвистика на Йелмслев е тази, че докато Пърс се занимава със знаците *обобщено* (т. е. със семиотика, но не с една определена семиотична система), Йелмслев се занимава с определена семиотична система *обобщено* (т. е. с езика, но не с един определен език).“²⁴

7. НАЙ-ВИСОКИЯТ ГРЕБЕН

Още в една от ранните си книги „Отворената творба“ (1962) Умберто Еко прави едно генерално полагане — културата е вид общуване (комуникация) и следовател-

²⁴ Sullivan, Patrick F. Peirce and Hjelmlev: Man-as-sign/man-as-language, p. 194. — In: Semiotica, 1982, Volume 41—1/4, Mouton Publishers, Amsterdam—Berlin—New York.

но подходите към нея могат да бъдат чисто семиотични, а цялата култура може да се разглежда като аспект на семиотиката. Хипотезата се гради върху Пърсовия модел, като Еко изгражда единен категориален апарат с основна единица, кода. Формулиран сложно и многоаспектно, кодът обема в своя модел различни форми на човешка дейност, разпростирайки границите си и върху невербалните сфери на общуване. Постепенно и тук обобщителността нараства, за да стигне в някои от последните трудове до категоричен извод — двоичното разбиране на знака и троичната идея не са несъвместими. „Знакът е основа на семиозиса и не съществува никакво противоречие между „номадизма“ на семиозиса (неговата интерпретативна активност) и приписваната му (на знака, б. м.) неподвижност“.²⁵ Така, наместо „общо езикознание“ и „знакова система“ се стига до „философия на езика“ и „обща семиотика“. По-нататък Еко настоява за ревизия на цялата история на философията, доколкото общата семиотика не е нищо друго освен философия на езика, която от Платоновия „Кратил“ до днес се занимава със семиотични проблеми. Оттук започва едно строго разделение на видовете семиотики, основано на предложеното на Йелмслев за „научна семиотика“ и „ненаучна семиотика“, двете изучавани от „метасемиотика“; семиология, чиято терминология се изследва от „мета семиология“. Тъй като семиотиката може да бъде денотативна или конотативна, трябва да съществува и мета (конотативна) семиотика. Всичко това Еко подрежда под два основни раздела — специална (специфична) семиотика и обща семиотика. Специфичната е един вид „граматиката“ на отделна знакова система и би трябвало да описва поле от комуникативни феномени, управлявани от системата за означаване. Това би могло да бъде граматиката на съвременния английски език или на знаците от пътният трафик, дори системата на картите за игра или на определена игра на карти. Тези системи могат да бъдат изучавани от трите известни семиотични гледни точки — синтактична, семантична, прагматична. Специфичната семиотика би могла да се съсредоточи върху изследването на конкретни субсистеми (или субкодове в терминологията на Еко), които действат в рамките на по-сложна система от системи, например изучаването на фонетични явления, отнасящи се до звуците въобще (наричани още -ik-подходи, от phonetic) за разлика от фонемичните (от „emic, phonemic), занимаващи се със значещите звукове от езика или между реални проявления и абстрактни позиции. Всяка специфична семиотика (както и всяка наука) изследва, разбира се, и общ епистемологичен проблем. Това значи тя да отграничи свой собствен теоретичен обект, а изследвателят да има съзнание за подповърхностния философски модел, който използва.

За общата семиотика Еко набелязва три основни въпроса: може ли с единен подход да се изследват много и очевидно различни явления, ако те всички са явления на означаването и комуникацията? Има ли единен подход, способен да вземе предвид всички тези семиотични явления като основани на една и съща система от правила (като идеята за система не е просто аналогова)? Този подход може ли да бъде научен?²⁶

Общата семиотика се занимава, първо, и преди всичко с концепцията за знака. Винаги е имало и други мнения за това, например този обект може да бъдат изследването, текстът, семиозисът, практиката за означаване, комуникацията, дискурсът, езикът и т. н., но според Еко всички тези предложения трябва да удовлетворяват едно най-важно условие — могат ли да служат като единен обект за изучаване от семиотиката или не. И ако този обект е понятието за знака, трябва да е възможно в някакви категории да се обясняват поредицата от човешки (или дори на животни) действия и поведения чрез техните гласове, жестове и т. н. Тогава първият въпрос на общата семиотика става твърде сходен с този, поставян от всяка философия на езика: какво си представя човек, когато казва, че изразява значение, пренася идеи

²⁵ Eco, Umberto. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Macmillan Press, London, 1984, p. 1.

²⁶ Op. cit., p. 7.

или оценява света? Само с думи ли хората извършват тази работа? Ако не, какви са отличителните черти на вербалното и невербалното общуване? Общата семиотика използва много от традиционните подходи на философията на езика. Ясно е, че не може да се говори за вербалния език без сравняването му с други форми на означаването и комуникацията. В този смисъл основният принцип на общата семиотика е сравнителният метод. Така общата семиотика е просто философия на езика, която акцентира върху сравнителния и систематичния подход (не само към вербалния език), като взема предвид резултатите от различни по-частни изследвания. И така, общата семиотика изследва активността на човешкото означаване — езиците, а според Еко това, което характеризира човека е, че той е „семиотично животно“.

* * *

Опитът на Еко за семиотизиране на лингвистиката и философизиране на семиотиката не е неоснователен. Интересното е, че израствайки върху основата на неопозитивизма и рационализма, неговият корен е . . . в мистицизма. Именно отказът да се търсят „същностите“ на нещата, менталните измерения на явленията, индивидуалните реакции на външни дразнимости тласва хуманитарните изследвания към разкриване на формите за пренасяне на значения и начините за съхранение. В спускането към първопричините се стига обаче до нов тип мистика, човек трябва да повярва в материалността на самото означаване, на самите конвенции дори. И тук идва основната беда за семиотиката — смесването на процеса на означаване с този на общуване. Повечето семиотици имат съзнание за тази опасност, но почти винаги тя се просмуква в някои схващания, заплашвайки със срутване цялата стройна и пропорционална сграда на хипотезите. Защото, ако всичко може да бъде разглеждано като средство за предаване на значения върху основата на договореност, то съвсем не всичко съществува само по силата на факта, че предава (пренася) значения, т. е. по силата на договореност. У. Еко преодолява тази опасност и в разсъжденията си върху литературното означаване дава великолепен пример (макар и с разменени акценти) за нейното избягване: „Ако знакът, пише той (изразът и съдържанието), не предшества текста, всяка метафора би била просто еквивалент на изказването, че „нещо е нещо“. Но метафората казва, че това нещо (езиково) е в същото време и нещо друго“.²⁷ Всъщност, за да се получи нова информация, чийто носител е метафората, са необходими тъкмо двойствеността и комбинативността, осигурени от текста, а не от факта на знаковото съществуване. Но семиотиката не се занимава с това (поне не общата семиотика). Старото пренебрежение към семантиката все още работи.

Основвайки своите разсъждения както върху глосематиката на Йелмслев, така и върху семиотиката на Пърс, Еко е принуден да дефинира изключително сложно главните проблеми в тези учения, за да се опита да ги обедини. Той включва разбирането на Йелмслев за по-сложно стратифициране (разделяне на слоеве) на знака във форма и съдържание, и мястото на „допир“ между знака и „пространството“, което той означава. Всъщност това, което прави Еко, е преформулиране на схващането на Йелмслев от гледната точка на Пърс. Отделните пластове при Йелмслев „израз“ и „съдържание“ според Еко образуват нещо единно — континуум или същност (continuum of matter). Това е възможно, тъй като във функционалисткия модел на Пърс континуумът, който и чрез който знакът „говори“, е един и същ. В действителност този континуум е „динамичният обект“ у Пърс, въпреки че знакът не го разпознава веднага. Знакът различава веднага само „непосредствения обект“ (съдържанието), чийто носител се явява. Така физическите същности, за които знакът говори (жена, куче, добро, зло и т. н.), са все същият континуум, сегментиран от съ-

²⁷ Op. cit., p. 25.

държанието (С) и израза (И). Те се артикулират съобразно специфичната контекстуална перспектива, която една култура избира — това може да бъде стихотворение или диаграма, езиков модел или картина.

8. ТОТАЛНОСТТА НА ЗНАКА

Когато стана дума, че семиотиката е своеобразна реакция на менталистките направления в хуманитарните науки, трябва да се допълни, че нейният съвременен разцвет протича в лоното на френската „нова критика“. Другият клон от това направление, както е известно, се представя от Ж. П-Ришар, Ж. Русе, Дубровски и, разбира се, Г. Башлар — автори, опиращи се на една традиция в интерпретацията, идваща от Валери, Жид, Пруст. Интересно е, че и едните, и другите с по-голяма готовност посочват като свои предшественици теоретиците на руската „формална школа“ от 1910—1920 г. И тук трябва да се правят множество уточнения, но поне това, кои автори можем да отнесем към формалистите, не буди съмнение. Айхенбаум приема, че това са групата теоретици, обединени в ОПОЯЗ (Общество за изучаване на поетическия език) през 1916 г., с по-важни представители Шкловски, Брик, Айхенбаум, съвсем в началото и Роман Jakobson.

Тази традиция също има свой „Фройд“ и това е Виктор Шкловски. Най-важната му статия от периода на ОПОЯЗ „Изкуството като похват“ влиза и в най-известната му книга от 1929 г. „Теория на прозата“. Заедно със също толкова прочутата статия на Айхенбаум „Как е направен „Шинел“ на Гогол“ (1918) те изковават новите тезиси на формализма. Но сравнително строго изложение на научните принципи на течението може да се намери в „Теория на формалния метод“ от Б. Айхенбаум (отпечатана през 1926 г.). Тук вече формализмът е представен в диахронна перспектива като нещо, на което може да се погледне от един следващ „праг“.

Това е в най-общ план силната традиция, върху която стъпва и се развива съветската структурална школа. Като пряк приемник на идеите на Пражката структуралистична школа, но и със солидно обосноваване на собствени наблюдения и смели паралели, най-вече с Копенхагенския кръг около Йелмслев, съвременният съветски структурализъм е фактически един от световните центрове в това развитие. Главен представител и водеща фигура тук е Ю. М. Лотман — както с двете си най-известни книги „Структура художественного текста“ (1970) и „Анализ поэтического текста“ (1972), така и (продължавайки една ярка традиция) със серия статии в сборниците на Тартуския университет, започнали да излизат от 1958 година. Ранните трудове на Лотман се разглеждат на Запад като изхождащи от марксистко-материалистическа гледна точка. Всъщност това, с което той започва, е систематизирането на формалистично-структуралистичната традиция, преди всичко от работите на Брик, Шкловски, Мукаржовски и Jakobson. Но още от началото на неговата научна кариера неговият интерес „в повече“ е към вътрешния строеж на езика, възможностите за неговото членение и семантизиране. Продължавайки разработките на Jakobson, той търси още по-дълбинни текстови нива — ритъм, рима, звук. Внимание се обръща вече на комплексната дейност на нивата, подход, който го довежда до плодотворната идея за зависимостта между по-голямата организираност на текста и по-слабата (като следствие) неочакваност на художественото решение. Оттук, силното акцентирание (както при Jakobson) върху двойствеността на поетическите текстове. За разлика от мнозина структуралисти Лотман спокойно си служи с термина „художественост“, без да забравя да подчертае, че художествената информация е свързана със специалната система на знакови комбинации в текста, откъдето произлиза нейната „непреводимост“ на аналитичен език.

Когато западни литературоведи говорят за Лотмановата марксистка позиция, обикновено имат предвид, че иманентистките анализи са само част от една необходимата диалектична зависимост, другият дял на която са извънтекстовите отношения или функционирането на текста в социокултурен контекст. Така текстът се схваща като „модел“, дори като „модел за свят“, основан върху действията на митове или други идеологически образци (религиите, приказките, фолклора). По същия тип са моделирани езиците на изкуството в тяхната цялост, например езикът на романтизма, класицизма, барока и т. н. Езиците на изкуството са надстроени над естествените, образувайки равнище на комуникационни структури, вторични по отношение на естествените. Те са определени още като „вторични моделиращи системи“, ключово понятие в Лотмановата концепция. Възприемайки от Йелмслев члененето на езика на план на израза и план на съдържанието, но със силен акцент върху вътрешната йерархия, Лотман и тук пристъпва към строенето на езика.

Така се стига до идеята за „семиосферата“. Тя произхожда именно от съзнанието, че семотичните системи не бива да се разлагат на суми от прости атомарни единици. Според Лотман тези системи „работят“ само потопени в някакъв континуум, запълнен от разпотишни и намиращи се на различно ниво на организация семотични образования. Такъв континуум, заявява Лотман, „ние по аналогия с въведеното от В. И. Вернадский понятие „биосфера“, наричаме „семиосфера“²⁸. Основанието за истинност се базира върху противопоставянето на два подхода при разглеждане на природата: семотичният универсум може да се изследва като съвкупност от отделни текстове и затворени един към друг езици. Тогава цялата постройка ще изглежда като съставена от отделни „тухли“. Това е единият подход. По-полезен според Лотман се оказва противоположният — цялото семотическо пространство може да се разглежда като единен механизъм (авторът допълва: „ако не, организъм“). Тогава първична ще се окаже не тази или онази тухла, а „голямата система, наречена семиосфера“.

Паралелът с формалния подход, който настоява за изучаването на езика като единна система, е пряк. Не е ясно обаче с какво този подход е различен от атомарния — дали ще се изследват взаимодействията в „атома“, или в клетката, съставена от атоми, за един глобален мащаб е напълно безразлично, доколкото самият „поглед“ се стреми да разчленява, да открива структури. По-плодотворно изглежда хрумването да се проследяват взаимоотношенията между езиците вътре в семиосферата като едновременно действащ механизъм за асимилиране и трансформиране на нови културни явления или на нови прочити на стари системи за произвеждане на смисъл. И тук, в конкретните наблюдения, когато слиза до нивото на текста, Лотман е значително по-убедителен. Интересното е, че въпреки склонността на теоретическите му разсъждения към моделите на Йелмслев, той успява да избегне опасността, появяваща се там — колкото по-общо, толкова по-празно от съдържание.

Действието на друга идея за „текст в текста“ в поезията се основава на изследването на различни перформативни конструкции — „писмото“ с неговото характерно обръщение, рамковите формули от класически или народен тип, и т. н. Разликата с разпространени в други школи теории за интертекстовостта е не толкова в търсенето на ефектите от „чуждите“ текстове, колкото в проследяването на процедурата на прехода от текст в текст към едно междутекстово пространство. Докато идеята за „интекста“ се основава върху едно известно изказване на Барт, според което „откритият смисъл, това е означаващо без означаемо“ и следи поаята на чужд текст на по-дълбинно езиково ниво — фонологично и фонетично.

²⁸ Труды по знаковым системам — 17, вып. 641—1984, Ученые записки Тартуского госуд. у-та, статья „О семиосфере“, с. 6.

И така, още един кръг от описания е завършен — от общото понятие за структурализъм и семиотика като учение за знатите до съвременни техни разклонения, които трудно биха признали далечното си родство с тях. Следвайки една от основните си тези, а именно, че е наука не за същностите, а за формите на предаване на значение, семиотиката старателно се самонаблюдава и подлага на все по-строга самокласифициране. Този процес е така напреднал, че критерият да се въведе в употреба един нов термин зависи от това, какво и колко би могло да се класифицира с него. Това е същата тази посока, която отвежда семиотиката към все по-високите полици в библиотеките, откъдето достолепно греят златните надписи от нейните корици. Академичната семиотика има блестящо бъдеще, това изказване, което сякаш съдържа непреодолимо „противоречие в определенията“ в случай, че „академично“ се приеме за тъжествено на отминало (екстрахирано), обяснява само част от истината за днешното състояние на семиотиката. Защото има и друга посока, по която бодро шета същите онези учени, отдавна заболи в ревера си академичната палма, тъкмо заради изследвания в областта на семиотиката. И може би, започвайки с някои заглавия на семиотични трудове, към края да цитираме още някои. В един такъв „забавен“ сборник познатият може би като най-голям издател на семиотични работи, Томас Сибийк, се наема да обясни основните положения със собствените термини на семиотиката. Резултатът — почти над всяка дума в статията има индекс, а бележките под линия се изравняват по обем с . . . обяснителния текст на статията. Заглавието гласи: „Кутията на Пандора: как и защо да общуваме 10 000 години в бъдещето“, преспективата наистина е привлекателна. Ето друго име — на статия от Влад Годжих „Семиотика на семиотиката“, Барт се представя с няколко работи, една от които се казва „Барт повдигнат на куб“. Умберто Еко със „Стратегия на лъжата“; Греймас разсъждава за „Любовният живот на хипопотамите“, Мишел Фуко — „Сексуалност и самота“; Робърт Скоулз — „Има ли риба в този текст“, а друга статия на Еко утвърждава „Към ново средновековие“²⁹.

Това е посоката на *интегриране във всекидневието*. Ако всичко в света е представяне (репрезентиране), то всичко в света е означаване, изпращане на значения и разбирането им. Семиотиката настоява за такъв възглед, тя иска да научи хората да „виждат“ значения навсякъде около себе си и да опознават механизмите на самото разбиране. Но хората по природа трудно се съгласяват да „мислят“ своето мислене. Те предпочитат просто да дават имена на непознатото, за да го направят по-бързо годно за „употреба“. Тогава . . . може да им се помогне — един мит, казва семиотиката, може да бъде прочетен лесно, една идеология обикновено е проста. Но съвременната академична семиотика (наричана още в Америка „квази-механична“) се занимава с модела на композирането на знака, това ще рече, че лингвистичният знак триумфира над всичко останало. Семиотичният постулат, изграден върху това схващане, е, че естествените езици опосредстват процеса на декодиране на света — само това, което може да бъде вербализирано, може да бъде мислено, само това, което може да бъде преведено в думи или значения: подтекстът гук е — трябва да се търси не значението, а продуцирането на значение — означаването. Всичко това води до едно ново, нахлуващо от страни онтологизиране на представянето. Макар че не се занимава с екзистенциални проблеми, семиотиката някак приема, че нещо „е“, ако . . . означава нещо друго. Но не предметите разхлабват връзките си със значението, чийто носители са знатите, а точно обратното. Тогава трябва да се приеме, че самият процес на означаване е преди предметите и преди знатите, нещо което семиотиката с удоволствие утвърждава.

Съвременната семиотика навлиза в живота — в най-непривлекателните му кътчета и в най-ярко осветените места. Трябва да се признае, че тя прави това с невжда-

²⁹ On Signs, Edited by Marshall Blonsky, Basil Blackwell, Oxford, 1985.

на за другите науки смелост, нещо повече, с една супер-делова активност — изследва се всичко от семиотична гледна точка — от промяната на възприемането на цветовете в различните култури до формите за публична изjava на американските президенти; от философски трактати върху сложни средновековни текстове до ролята на кукленото шоу в телевизията; от класическите филми до видеоклипа; от функциите на стриптиза и комиксите до разбирането на енциклопедичността при стойците; от Платон до Майкъл Джексън. Същевременно се правят главолонни теоретични спирали — в последните години от живота си Барт се отказва от традиционното разделяне между език и реч, обявявайки, че езикът е абстракция и всичко от езика съществува в речта, един обрат, впрочем, подготвен далеч преди това изявление от редица други учени.

Превръщането на семиотиката в наратология за семиотиката произхожда и от заниманието ѝ с логика на културата, където тя предлага структурно обяснение наместо историческо и причинно реконструиращо, имплицитно настоявайки за независимост на социалните явления от други при анализирането им в системи от отношения. Последните статии на Барт са пропити от горчивото съзнание за невъзможността думите да задържат значенията — те отлитат от тях заедно с произнесените звукове. Знаците лъжат, те не са в състояние да произведат нито едно истинно обяснение, но те *въздействат върху хората*. От друга страна, тъкмо институциите, които пораждаат знаци — правото, медицината, модата и политиката поддържат тяхната истинност, основана върху авторитета на миналото и плановете за бъдещето. Така семиотиката се оказва неуместно стъпила с единия крак в историята . . . конструираща модели за бъдещето. От което пък следва и заключителният парадокс — изразявайки всичко в света като представяне, т.е. като нито фалшиво, нито истинно, семиотиката утвърждава необходимостта за своето съществуване чрез практиката, т.е. чрез постоянно декодиране и следователно верифициране. Днес не се употребяват 66 типа знаци, проектирани от Пърс (нито обещаните още 50 хиляди от него на леди Уелби), просто защото става дума за знаци, а прочутата трихотомия се занимава с абстрактните модели на значението. Като прави този извод в една от последните си работи, У. Еко настоява, че семиотиката трябва да изследва моделите за означаване — на знаците или значенията. Това би утвърдило според него една типология, която не е нито лингвистична, нито екстралингвистична, а предлингвистична, предвизуална, преджестова, т.е. би дала автономност на семиотичните категории, които могат да бъдат обяснявани едновременно от дингвистични и, нелингвистични процедури³⁰.

Разговорите за семиотика обикновено завършват с един странен педисизъм. Той е пълен, що се отнася до съществуването на класическата семиотика по друг начин освен като университетска дисциплина, и преизпълнен със самоопровержения, когато става дума за съвременното ѝ положение като социална наука. Все по-често за семиотика се заговаря красиво, както за скъп покойник. Метафорите са пищни, искрищи, пълни с живот. Ето как завършва увода си към своя великолепен семиотичен сборник М. Блонски, цитирайки Хегел: „Совата на Минерва литва при залез слънце . . . Хегел е вярвал, че една култура може да бъде разбрана, само ако нейното време е минало. Ние достигнахме тази точка.“³¹

При всичко това сборниците и книгите по семиотика днес все по-често носят в заглавието си думите „. . . и след това“: „Ролан Барт. Структурализъм и след това“, „Дерида и след това“³². Но като последна шега към парадоксите, с които така обича да играе, семиотиката очевидно е единствената наука, която се чувства комфортно в собствената си (като че ли заявена с най-голяма убеденост от самата нея) „отложена“ агония. Това е и най-сериозната ѝ реплика към „заплашителния“ удивителен знак в заглавието.

³⁰ Eco, Umberto. Producing Signs, p. 183. — In: „On Signs“.

³¹ On Signs. Introduction.

³² Lavers, Anette, Roland Barthes: Structuralism and After. Methuen & Co. Ltd. London, 1982; Krupnick, Mark. Displacement. Derrida and After. Indiana University Press. Bloomington, 1983.